

10 דקות של עיון – בין המצרים וצומות החורבן

א. מהותם של מנהגי האבלות

הרב ישי אנגלמן

(יט) כֹּה־אָמַר ה' צָבָאוֹת צֹם הָרְבִיעִי וְצֹם הַחֲמִישִׁי וְצֹם הַשְּׁבִיעִי וְצֹם הָעֲשִׂירִי יִהְיֶה לְבֵית־יְהוָה לְשָׁשׂוֹן וְלִשְׂמֵחָה וְלִמְעֻדִים טוֹבִים וְהָאֶמֶת וְהַשְּׁלֹם אֶהְבֹּ:

(זכריה ח, יט)

כך ניבא זכריה (ח, יט), בנבואה שחלקים ממנה מתממשים למול עיננו בארץ ישראל כיום. עם זאת, כל עוד הנבואה לא התממשה בשלמותה, עם ישראל נוהג להמשיך ולצום את ארבעת צומות החורבן, מעשרה בטבת ועד צום גדליה. בעז"ה בפרק הבא בסדרה, נעסוק בנושא של חובת צומות החורבן בארץ ישראל בימינו. בפרק שלנו, אני מבקש לפתוח בשאלה כללית, רחבה יותר, הנוגעת להלכות של ימי בין המצרים. ימים אלו מאופיינים בהלכות ובמנהגים שונים, והשאלה היא, מה הוא בסופו של דבר, מעבר לכל הפרטים, הקיום ההלכתי שנוצר על ידם. מהו בעצם המבוקש ההלכתי, לאן אנו חותרים מבחינה עקרונית, כאשר אנו מקיימים את הדינים הפרטיים השונים הנוגעים לימים אלו, להיכן כל המנהגים והמעשים השונים מתכנסים. השאלה אולי לא מספיק ברורה, אבל נדמה לי שמתוך התשובות, הכיוונים השונים שנעלה מיד, היא תובן מעט יותר.

הרמב"ם מיקם את דיני צומות החורבן ומנהגי הימים הללו בתוך הלכות תעניות שבספר זמנים, בפרק ה. בפרקים הקודמים בהלכות תעניות עוסק הרמב"ם בדיני תעניות אחרות המפורטים במסכת תענית, ובתחילת ההלכות הוא מקדים ומגדיר את מצוות העשה ממנה נובעים הדינים השונים:

מצות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבא על הצבור...

ודבר זה מדרכי התשובה הוא, שבזמן שתבוא צרה ויזעקו עליה ויריעו ידעו הכל שבגלל מעשיהם הרעים הורע להן ככתוב עונותיכם הטו וגו', וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם.

ומדברי סופרים להתענות על כל צרה שתבוא על הצבור עד שירוחמו מן השמים

(רמב"ם תעניות א, א-ד)

לשיטת הרמב"ם, דיני תעניות כולם נמצאים תחת הכותרת הכללית המצווה אותנו לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שלא עלינו מגיעה על הציבור, ומתוך כך, מדברי סופרים גם להתענות. הזעקה והתענית מלוות, ואולי גם מביעות, תהליך של תשובה, בו הציבור בוחן ובודק את מעשיו ומנסה להבין מה הוא התיקון שיגרום להסיר הצרה מעליהם.

בקו הזה, המקשר את דין התענית לחובת התשובה, ממשיך הרמב"ם בפרק ה מהלכות תעניות, שם הוא מתחיל לדון בדיני צומות החורבן:

יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהן כדי לעורר הלבבות ולפתוח דרכי התשובה ויהיה זה זכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה עד שגרם להם ולנו אותן הצרות, שבזכרון דברים אלו נשוב להיטיב.

(רמב"ם תעניות ה, א)

נראה אם כן שלפנינו תשובה ראשונה לשאלתנו: ההלכות השונות בדיני צומות החורבן מכוונות אותנו למחשבה על מעשינו הרעים, לעולם של תיקון ותשובה. התענית אינה המטרה כשלעצמה, אלא היא הדרך להתעורר בתשובה. כמובן, במקרה של צומות החורבן מתחדש חידוש לעומת שאר הצרות עליהן מתענים: הצרות שביחס אליהן יש חובת תענית בארבעת הפרקים הראשונים בהלכות תעניות הן צרות עכשוויות, שכל אחד מהציבור אמור באופן טבעי להרגיש שהן נוגעות אליו כעת. לעומת זאת, צומות החורבן עוסקים בחורבן שאירע בעבר, ובכל זאת, מחויב כל יחיד בכל דור לעשות תשובה ולבחון את מעשיו, "שבזכרון דברים אלו נשוב להיטיב". כמובן, את התשובה חייבת להקדים תחושה של קשר אל האירוע, אל אבותינו, וממילא הצרה, שעדיין לא נפתרה, מחייבת אותנו להתעורר בתשובה ולהיטיב את מעשינו. זהו אם כן, הקיום, המבוקש ההלכתי הראשון, של הלכות החורבן השונים ומנהגיו¹.

קיום נוסף, אולי מובן יותר, שננסה להעמיק בו מעט, הוא הקיום של האבלות. ההלכה מחייבת אותנו להיות אבלים על החורבן, בדמיון מסוים, גם אם לא זהה, לאבלות הקיימת על קרובי משפחה. אחד היסודות הלמדניים המרכזיים בדיני אבלות הוא שהם אינם מסתכמים בפרטים והלכות שונות, שאותם צריך לבצע, באופן מעשי, אלא שההלכות השונות אמרות להביא את האדם למצב של אבלות, שהוא מצב נפשי, שעיקרו בלב, והניהוגים החיצוניים אמורים לבטא אותו, או לחולל אותו. הרב סולובייצ'יק האריך בעניין זה במקומות שונים, וביניהם, בספרו שיעורים לזכר אבא מארי, בשיעור בנושא אבלות. הגרי"ד מאריך להנגיד בין חובת אבלות, שאינה מסתכמת רק בניהוגים מעשיים חיצוניים, אלא בקיום של אבלות בלב, לבין חובת שמחה ברגל, שגם היא אינה מסתכמת בפרטים חיצוניים מעשיים, כמו מעשה של אכילת שלמי שמחה, אלא עיקרה – קיום השמחה בלב. כך מסביר הגרי"ד את הסתירה שמעלה הגמרא במועד קטן (יד, ב) בין חובת אבלות למצוות שמחה ברגל, אף שאת המעשה החיצוני של ניהוג השמחה ברגל – אכילת בשר, ואפילו אכילת בשר קדשים, אין שום מניעה הלכתית שהאבל

¹ להרחבה בעניין זה ראו בחת"ם סופר אורח חיים סימן רח, שהרחיב בהבנה שמטרת הצומות לשיטת הרמב"ם היא חזרה בתשובה. ויש להעיר על התוספות יום-טוב תענית ד, א, שכתב שמטרת הצומות לפי הרמב"ם היא אבלות על החורבן, ודלא כדבריו המפורשים בהלכות תעניות. אמנם, יש להעיר מדברי הרמב"ם בהלכות תפילה יג, יח, שם קובע הרמב"ם כי רק בקריאת התורה שנקראת בצום שגוזרים על הציבור בגלל צרה, קוראים את הברכות והקללות, ולא בצומות החורבן, ומסביר הרמב"ם שמטרת הקריאה שבצומות עקב הצרות היא חזרה בתשובה של העם, ועוד צריך עיון. וייתכן שממד החזרה בתשובה חזק ומרכזי יותר כאשר מדובר על צרות עכשוויות.

יקיים, שהרי אבל מותר בבשר וביין, ודווקא אונן, קודם קבורת מתו, אסור בהם. אולם, כיוון שעיקרה של האבלות היא בקיום בלב המנוגד לקיום בלב של חובת השמחה, ישנה סתירה בין דיני הרגל לחובת האבל.

העובדה שהתורה מצווה אותנו על חובה של קיום אבלות בלב בנוגע לקרובים, מלמדת על כך שהתורה מצפה מהאדם לחוש חיסרון, איזה שהוא ריק, כאשר אחד מקרוביו נפטר. האדם היהודי לא חי לבד בעולמו, והמשפחה, בתחומים שונים בהלכה היא בשר מבשרו. כאשר נפטר קרוב, התורה דורשת מהאדם להרגיש את החיסרון, ובכך היא מכוונית את האדם לחיים כאלו שלקרובי משפחתו יש חלק מרכזי בהם, עד שבחסרונם נוצר איזה שהוא חיסרון וריק בלבו שלו. מהצד השני, הגדרת חובת שמחה ברגל כדבר שאמור להתקיים בלבו של אדם, ולא רק כקיום מעשי, מכוונית גם היא את האדם למצב בו החגים של העם הם חלק משמעותי בתוך חייו, וממילא, בזמן שהם מתקיימים, גם בו עצמו נוצרת תחושת מלאות ושמחה.

נראה אם כן שמכאן נוכל להבין באופן עמוק יותר את משמעות הדרישה ההלכתית להיות במצב של אבלות, כקיום בלב, ביחס לחורבן. ההלכה מכוונת אותנו למרחב בו חורבן הארץ והמקדש מהווים חיסרון בקיום שלנו כאנשים פרטיים, בדמיון מסוים לחיסרון הקיים בחיינו כאשר הקרובים לנו אינם. מה שנחרב אינו זר לנו, אלא הוא חלק מזהותנו, ובמובן זה, כמו השמחה הלאומית, גם החיסרון ההיסטורי הלאומי אמור להיות חלק מהחיים של כל אחד ואחד.

נראה בקצרה שבמנהגי האבלות השונים ישנו קיום נוסף, שלישי, והוא הקיום של 'לעשות זכר למקדש': דיני עשיית זכר למקדש אינם נוגעים דווקא לימי בין המצרים, ובגמרא במסכת בבא בתרא (ס, ב) ישנו פירוט של מנהגי אבלות שונים שיש לעשות בכל השנה, לזכרון ירושלים. גם מצוות שונות נתקנו 'זכר למקדש', כמו נטילת לולב בגבולין בכל שבעת ימי החג, ולחלק מהשיטות, גם ספירת העומר (ראו ראש השנה ל, א, סוכה מא, א, מנחות סו, א דברי אמימר ובתוס' שם ד"ה זכר, ובחידושי הגרי"ז על אתר בעניין זה). נראה שגם קיומם של מנהגי ימי בין המצרים ומנהגייהם מוביל אל התוצאה של עשיית זכר למקדש, חיים בהם יש מקום למחשבות ולתפילות על מקדש וגאולה. וכאן צריך לשאול, מה עניינה של זכירה זו? האם זכירה זו היא חלק מדיני אבלות? האם כאשר שמים אפר מקלה בראש החתן או משאירים אמה על אמה לא מסוידת בבית, מקיימים בזה קיום של אבלות?

נראה שהדין של 'זכר למקדש' עומד בפני עצמו, ומכוון אותנו לא רק אל העבר, אלא גם אל העתיד. זיכרון המקדש מכוון אותנו לא להסתפק בהווה, אלא להמשיך לחלום. לחלום על עולם שלם יותר, צודק יותר, על מציאות רוחנית שלמה יותר, קשר ממשי יותר בין העולם לבין הקב"ה, השראת שכינה. לא לוותר על חלומות הילדות שלנו, על החלומות של תלמידי הבעש"ט והגר"א שעלו לארץ, על חלומות החלוצים ועל עצם קיומם של החלום. לא להסתפק בבית הפיזי שנבנה, בשמחת החתונה שקיימת כרגע, אלא תמיד להיות חלק מצפייה לשלמות גדולה יותר. שלמות, שצדדים מסוימים ממנה מתוארים באותו פרק ח בזכריה, בו פתחנו את ההסכת:

(ג) כֹּה אָמַר ה' שְׁבִתִי אֶל־צִיּוֹן וְשָׁכַנְתִּי בְּתוֹךְ יְרוּשָׁלַם וְנִקְרְאָה יְרוּשָׁלַם עִיר־הָאֱמֶת וְהָרֶה' צְבָאוֹת הַר הַקֹּדֶשׁ:

(זכריה ח, ג)